

—≡ Ս Ի Ո Ն ≡—

ԼՐ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1964

Յգնասոս

Թիւ 8

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԴԵՐԸ

Գ.

Բացայայտ իրողութիւն մըն է թէ աշխարհի խառնակ և յարափոփոխ պատմութեան մէջ իրենց զոյութիւնը պահպանելու և նոյն այդ պատմութեան վրայ իրենց ցեղային ինքնայատուկ դրոշմն են դրել այն ժողովուրդները միայն, որոնք կրցել են անհաշուելի դժուարութիւններու և արդելքներու ընդմէջէն հասնիլ ու տիրանալ քաղաքակրթութեան որոշ մակարդակի մը, և այդու իսկ պահել իրենց ինքնութիւնը ու իմացական տնկախութիւնը: Բայց, այսուհանդերձ, պատմութեան մէջ քիչ չէ թիւը նաև այն ժողովուրդներուն՝ որոնք իրենց աշխարհակալական հզօր ձգտումներուն իրադրծման հետ տիրացել են բարձր քաղաքակրթութեան ալ, քանի մը դարերու աշխարհացունց զոյութենէ հաք կեանքի թափառանքէն ի սպառ հեռանալու համար սակայն: Եթէ առաջիններուն ընծայուել է ստեղծագործելու ներքին բնական հուրը, երկրորդները տառապել են այդ հուրը ի բարին օգտագործելու, իրենց իմացական շնորհներն ու ձիրքերը դէպի շինարար ճանապարհներ ուղղելու անկարողութենէն. և այսպիսով յառաջացած նպատակի և ուղղութեան կորուստն ալ պատճառ է եղած իրենց վերջնական անկումին:

Մեր թուականութենէն մինչև քանի մը հազար տարիներ ետ, առասպելներու և հէքեաթներու խաւար աշխարհը մխրճուող մեր ազգային պատմութեան առաջին և կարեւորագոյն դէպքերը կը հանդիսանան Քրիստոնէութեան պաշտօնապէս Հայաստան մուտքն ու Գրեթու Գիւրը: Եթէ ասոնցմէ առաջինը Հայութեան կու տայ հոգեկան լուսաւորում, երկրորդը անոր կ'ընծայէ իմացական հուր և աւիւն: Յեղային ինքնագիտակցութեան առաջին արարքներն են ասոնք, հուաքականութեան մը կոպմէ տրուած հրահանգի մը՝ «Եղիցի լոյս»ի արդիւնքը: Բնահանուր նկրտումներու, բնագիտական ձգտումներու և տենչանքների փաստը կու տայ այն իրողութիւնը՝ որ Ս. Մեսրոպի Հայաստան վերադարձէն անմիջապէս ետք կը սկսի զիրի և ուսման գանգուածային շարժում մը ժողովուրդի բոլոր խաւերէն ներս անխտիր: Ինչպէս կ'որիւն կը յիշատակէ այն-

քան պարզութեամբ, «Իսկ իբրև զչափ առեալ զիրացն հաստատութեան, համար ձակագոյն և առաւելագոյն զաշակերտութիւն նորազիւտ վարդապետութեանն խմբէին ուսուցանել և թեքել, և պատրաստական քարոզութեանն անգէտ մարդկան յօրինել. սրոյ և ինքեանք իսկ ի կողմանց և ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին յորդեալք և զրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն զիտութեանն Աստուծոյ» :

Իսկ Փարպեցի այսպէս կը նկարագրէ Գրեբու Գիւտով սկզբնաւորուած ընդհանուր շարժումը. «Եւ տարեալ ի զլուխ սուրբ հայրապետին Հայոց Սահայ զգործ մեծ հոգևոր վաստակոյն, կարգեցան վաղվազակի յայնմհետէ զպրոցք հօտին ուսմանց, բազմացան դասք զըջաց ելեկելս առնելով զմիմեամբք. . . . Պայծառացան հեկեղեցիք, չուք առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկելով ի նոստ ուխտ կտակարանաց ընծայիւք. հանապազարուղիս հոսէին վտակք յասողացն մեկնութեանց, որք զծածուկս մարգարէից բերելով ի յայտնութիւն՝ սեղանս ամենալիցս հոգևոր խորակօք դնէին առաջի ամենայն ժողովրդեան» :

Յանկարծական նման բռնկումով մը կրնայ բռնուիլ միայն այն ժողովուրդը, որ իր էութենէն ներս ունի աստուածատուր և ստեղծարար սէրը հանգէպ բարին, զեղեցիկին և ճշմարիտին, որ ունի միահամուռ կամքը կանգնելու և ինքզինք փաստելու, իր զոյութեան արծազանգոզ ապացոյցը տալու բազմութիւ առիթներով :

Թարգմանիչներով սկզբնաւորուած զպրոցներու ընդարձակ ցանցը շարունակեց ապրիլ նոյնիսկ ամենէն անյոյս և ճշնաժամային շրջաններու, երբ Հայութեան նոյնինքն ֆիզիքական զոյութիւնը վտանգուած էր. Այդ զպրոցները, Գրիստոնէական ուսուցման պատճառով, ինչպէս նաև Հայաստանի մէջ Գրիստոնէութեան վերջնական հաստատումով՝ ամփոփուեցան վանքերէ ներս, ու քաղաքական կեանքի զանազան դասաւորումներու իբր հետեանք՝ զրաճանաչութիւն և զիտութիւն կրօնականներու վերապահուեցան : Այդ զպրոցներէն, այդ «անապատներէն» ներս էր որ անշէջ պահուեցաւ ուսման կրակը, որ Հայաստանը դարձուց շրջապատի բարբարոսութեան և խաւարին մէջ պլպլացող միակ կանթիլը : Ոչ ոք պիտի կարենայ հաշուել ու գնահատել չափը այն զոհողութիւններուն և ինքնամոռաց նուիրումին, որ ճակատագիրը եղաւ կրօնքի ու դպրութեան մեր մշակներուն՝ որոնք «մի կում ջրով» և աղօթքով անդուռ աշխատեցան Աստուածաշունչի կամ այլ զրքերու ընդօրինակման և ծաղկման ի խնդիր, որոնք շրջեցան աւանէ աւան և շէնէ շէն, տանելու համար Աստուծոյ և զիտութեան լոյսը, և որոնք, ի վերջոյ, զոհուեցան իսկ՝ պահպանելու համար այս սրբութիւնները անաղարտ և ապահով :

Բայց եկաւ ժամանակ մը, երբ ուսման այդ քանի մը վառարաններն ալ դատապարտուեցան ամայանալու և զրեթէ ի սպառ մարելու : Միջին Գրեբու վերջաւորութեան, ասպատակող վայրենաբարոյ ցեղերու ոտքի կոխան դարձած Հայաստանի մէջ ոչինչ մնաց այն բոլորէն՝ որոնք դարաւոր որսնումներու և տքնաջան աշխատութեանց արդիւնք էին : Ամայացան վանքերը, և հետեաբար նա՛հ անոնցմէ ներս զոյութիւն ունեցող դպրատունները, և համատարած աղիտութեան խաւար մը ծածկեց ամբողջ երկիրը : Այն ցեղը, որ կրցեր էր տակա-

ին հինգերորդ դարուն դպրութեան Սսկեդար մը ծնիլ ու յաւերժութեան ուղեգիր ստանալ, այն ցեղը, որ զիրի ու զրականութեան իր առաջին թոթովանքը չամբողջացուցած՝ թարգմաններ էր Պղատուն, Արիստոտէլ, Պարսիլը և այն ամէնը ինչ որ բարձր էր ու գեղեցիկ, այն ցեղը, որ դարերով իր միտքը սնուցաններ էր մարդկային իմացականութեան ամենէն խորունկ և ամենէն իմաստուն երկերով, այդ ցեղը ահա կը փոխակերպուէր անկերպարան, նպատակէ և ուղղութենէ զուրկ, տգէտ զանգուածի մը՝ միաժամանակ ե՛ւ խզճալի ե՛ւ այսպանելի։ Այդ օրերու պատմագիրը՝ Առաքել Դաւրիթեցի, կ'ըսէ. «Տգիտութեամբ խոսանացեալ և կորդացեալ էր ազգս Հայոց, և ո՛չ միայն ոչ ընթեանուն, այլ և ոչ զգիրս գիտէին, և ոչ զգօրութիւնս գրոց»։

Ու ինչպէս որ համազգային աղէտի մը հաւանականութիւնը զրգիւ դարձեր էր Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի՝ ինքնապահպանման ազգու միջոցներ փնտռելու և գտնելու, նոյն ձևով ալ այժմ, Հայաստանը հարուածող ամենասարսափելի փոթորիկ մը պատճառ եղաւ որ կեանքի կոշուէր իմացական զարթոնք մը, Հայկական վերածնունդ մը զրթթէ։ Ակնարկուած փոթորիկը 1604ին Շահ-Աբբասի կողմէ կատարուած Հայերու զանգուածային բռնադպրութիւն էր դէպի Պարսկաստան. այն տեղափոխութիւնը՝ որմէ տմայացաւ Արարատեան Դաշտավայրը և որուն հետեանքները մեծապէս փնասակար եղան Հայութեան համար։

Ստկայն այս թուականէն ալ ծագում կ'առնէ մէկը մեր պատմութեան ամենէն գեղեցիկ երևոյթներէն։ Սարսափի և անորոշութեան այդ օրերուն՝ քանի մը կրօնաւորներու ջանքերով կը ծաղկի Մեծ Անապատը Սիւնիքի մէջ, Տաթևի հինաւուրց վանքին մօտ, ու կը դառնայ կեդրոն և օճախ վերակենդանացած դպրութեան։ Նոյնն է պարագան նաև Բաղէշի Ամրոտուրի վանքին և Վանայ Լճի Լիմ կղզիին վրայ հաստատուած «անապատ»ին, ուր և յաջող փորձեր կը կատարուին Սսկեդարի թարգմանութիւններուն ծանօթանալու, անոնց վրայ խոկալու և հասնելու նախահայրերու ձեռք բերած իմացական բարձր մակարդակին։ Այս վայրերէն է որ քարոզիչ ուսեալ վարդապետներ կը ցրուին մինչև հեռուոր անկիւնները Հայաստանի, և, ինչ որ ամենէն նշանակալից և հրաշալի երևոյթն է այս շարժման մէջ, ամէն կողմ կը հիմնուին դպրոցներ մտնուկներու համար, այսինքն՝ երկար դարեր տևող ընդմիջումէ մը ետք կը վերահաստատուին աշխարհիկ դպրոցներ, դաստիարակելու համար պարզ ժողովուրդի անդամները։

Դպրոցներու այս ցանցն է որ, ենթարկուելով հանգերձ հետագայ դարերուն բերած փոփոխութիւններուն և վտանգներուն, կը յաջողի իր նկարագիրը անաղարտ պահել ու որպէս տոհմիկ ու խորապէս ազգային դաստիարակութեան հաստատութիւն՝ զալ հասնիլ մինչև քսաներորդ դար, մինչև 1915ի արհաւիրքի շրջանը։ Հայաշատ քաղաքներու մեծ վարժարաններէն մինչև ամենէն խեղճ զիւղակին խոնարհագոյն դպրատունը, Հայ Դպրոցին դերն ու առաքելութիւնը եղած են — գիտակցարար թէ բնագոյրէն —, հանգիստնալ գիտութեան և լոյսի օճախներ, միաժամանակ դառնալով կիզակէտ ազգային մեր բոլոր ձգտումներուն և տենչերուն։ Բնիկ Հայաստանի, ինչպէս նաև Թրքահայաստանի, Ռուսահայաստանի, Պարսկաստանի և այլ երկիրներու մէջ, մանաւանդ ԺԺ. դարէն սկսեալ

Հայ երկրորդական վարժարաններու և կրօնական ճեմարաններու զոյութիւնը անգնահատելի դեր խաղցած է մեր ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացման ու ձգտումներու ձեւաւորման առնչութեամբ:

Առաջին Աշխարհամարտի ուրականէն ետք, ի սփիւռս տշխարհի տար-տրվնուած Հայութիւնը ինքզինք զտաւ դարձեալ մեծ անորոշութիւններու և յուսալքող պայմաններու առջև: Սակայն, ինչպէս անցեալին, անգամ մը ևս վերականգնեցաւ Հայ ոգին, ան՝ որ թիւ ու թուիչք տուաւ Ս. Սահակին ու Ս. Մեսրոպին, Կորիւնին, Եղիշէին, Խորենացիին ու Փարսեցիին, Անանիա Շիրա-կացիին, Նարեկացիին ու Շնորհալիին, և տակաւին այնքան սուրբ ու մեծա-զորժ անհատներու: Այնքան դժուար վիճակներ և նիւթական ամենէն վատթար կացութիւններ դիմազրաւելէ ու զանոնք յաղթահարելէ ետք՝ Հայ Դպրոցը որևէ տոնէն աւելի հիմա է որ կը գտնուի սպասով և հաստատ հիմերու վրայ, լիովին կարող՝ իրազօրծելու իր պատմական դերն ու առաքելութիւնը: Իւրա-քանչիւր դպրոցական տարեշրջանի վերջաւորութեան, Սփիւռքի բոլոր անկիւն-ներուն հազարաւոր Հայ տղաք և աղջիկներ շրջանաւարտ կ'ըլլան Հայ նախա-կըրթարաններէ ու երկրորդական վարժարաններէ, այսպէս ամէն տարի տալով զեղեցիկ մէկ փաստը գոյատևելու մեր անյողողող վճռականութեան:

Եթէ մէկ կողմէ մանրագնին քննութեան կ'ենթարկենք մեր կեանքի պայմանները, ու միւս կողմէ ալ մանրամասնօրէն կը ներկայացնենք Հայ Դպրոցին դերը մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքին, նպատակ ունինք շեշտելու կարևորութիւնը հայեցի և տոհմիկ դաստիարակութեան, այն կըթուրեան՝ որ Հայ տղոց պէտք է ջամբուի ամենէն խոնարհ տարիքէն մինչև երկրորդական վարժարաններու աւարտը, որպէսզի հզօր կերպով պատնէշուած բոլոր օտար ազդեցութիւններու դէմ՝ անոնք կարենան դիմել դէպի ուսման բարձրագոյն կեդրոններ: Միայն նման դաստիարակութեան մը ստացումով է որ անոնք պիտի կարենան գնահատել ու պաշտպանել իրենց յանձնուած աւանդը, նախանձա-խընդիր տէրերը դառնալ այն բոլոր ոգեկան և իմացական հարստութիւններուն ու արժէքներուն՝ որոնք դարերով կուտակուել են մեր մշակոյթի զանձարանին մէջ և որոնք մեր զոյութեան միակ երաշխիքն ու ապաւէնն են:

Գիտութեան, մրցակցութեան և զարթոնքի այս դարաշրջանին, երբ զար-գացման զանազան աստիճաններու վրայ գտնուող բազմապիսի ու բազմադէմ քաղաքակրթութիւններ իրարու կը հանդիպին ու կը բաղխին, Հայ Դպրոցին առաքելութիւնն է ներշնչել ու տալ հաւատք՝ հանդէպ մեր սեփական մշակոյթի բարձրութեան, զեղեցիկութեան ու հարստութեան: Հայ Դպրոցին դերն է ազ-գային մեր կարիքներն ու անհրաժեշտութիւնները բանաձևելով՝ ինքնագիտակ-ցութիւն յառաջացնել և ենթականերէն ներս ստեղծել կեանքի մարտահրաւէրը դիմազրաւելու ինքնավստահութիւնը: Ու այս ինքնավստահութիւնն իսկ, միա-ցած ինքնաճանաչութեան, պիտի ըլլայ վճռական և անհրաժեշտ մղիչ ուժը՝ որպէս Հայ գոյատևելու համար ի գործ դրուող մեր բոլոր ճիգերուն:

Ա. Գ.